

Prof. dr hab. Kazimierz Łatak CRL
Instytut Historii
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Ul. Kazimierza Wóycickiego 1/3, bud. 23
WARSZAWA

OPINIA
O ROZPRAWIE DOKTORSKIEJ PANA MAGISTRA MATEUSZA ZIMNEGO:
ZAKON DUCHA ŚWIĘTEGO DE SAXIA W POLSCE DO KOŃCA XVIII WIEKU,
KRAKÓW 2023, ss. 808.

Promotor:

Ks. dr hab. Andrzej Bruździński, prof. UPJPII, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.

Podstawa prawna opracowania:

Pismo nr WHiDK/DH/w/2023/A3 z dnia 12.06.2023 r. Kierownika Dyscypliny Historia UPJPII dr hab. Mariana Wołkowskiego-Wolskiego, prof. UPJPII, wraz z egzemplarzem rozprawy. Pismo z egzemplarzem rozprawy odebrałem 23.06.2023 r. w dziekanacie Wydziału Nauk Historycznych UKSW w Warszawie.

Uwagi wstępne

Rozprawa pana mgra Mateusza Zimnego sytuuje się w nurcie badań nad dziejami i kulturą zakonów w dawnej Polsce. Badania te prowadzone są współcześnie w bardzo szerokim zakresie, co dokumentują ukazujące się każdego roku książki, artykuły w wielu czasopismach naukowych, a nadto realizowane granty, organizowane konferencje naukowe, tematy bronionych rozpraw doktorskich. Zainteresowanie problematyką klasztorną tłumaczy fakt, że zakony to szacowne relikty minionych epok, a zarazem zjawisko jak najbardziej współczesne, wciąż atrakcyjne i pasjonujące. W przypadku Polski to także integralna część ponad tysiącletniego dziedzictwa kulturowego kościelnego i państwowego. Zakony, mimo okresów pełnych napięć i niepewności, czasem poważnych kryzysów wewnętrznych i momentów burzliwych w swoich dziejach, były i są ważnym składnikiem polskiego krajobrazu kościelnego, zaś ich kultura znajdowała i znajduje nadal odbicie w kulturze elitarnej i masowej.

Bezpośredni przedmiot rozprawy pana Mateusza Zimnego stanowią dzieje Zakonu Ducha Świętego de Saxia w Polsce „od fundacji pierwszego klasztoru i szpitala w diecezji krakowskiej w początkach XIII wieku, aż do końca XVIII wieku” (s. 7). Rozprawa jest rezultatem projektu badawczego indywidualnego, opracowanego i zrealizowanego w ramach seminarium naukowego prowadzonego przez ks. dr hab. Andrzeja Bruździńskiego, prof.

UPJPII. Zakonnicy Ducha Świętego de Saxia, nazywani również kanonikami regularnymi, nie odegrali wprawdzie w Polsce tak znaczącej roli kulturotwórczej i cywilizacyjnej, jak inne formacje klasztorne, niemniej ich aktywność stanowi integralną część kościelnego oraz narodowego dziedzictwa kulturowego. Sieć klasztorów tego zakonu w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej była skromna, liczyła zaledwie osiem ośrodków (s. 86-150), fundacje nie były duże ani zasobne, liczba zakonników równie skromna, co ilość klasztorów (s. 338-343). Rolę zakonu kojarzę jednak nie tyle z ilością jego ośrodków czy tworzących go zakonników, co z jego kulturą wewnętrzną (*sanctitas, scientia*) oraz szeroko rozumianą aktywnością (*apostolatus*), która wypowiedała się w opiece nad grupami ludzi stanowiących, ujmując najogólniej, problem społeczny. Mimo że zakonu nie pomijano w dotychczasowych badaniach historycznych, to jednak dotąd nie posiadaliśmy jego pełnej monografii. Dość często też zagadnienia związane z jego obecnością i działalnością podejmowano w kontekście innej tematyki, głównie historii szpitalnictwa, historii medycyny, historii opieki społecznej, funkcji społecznych Kościoła, historii peregrynacji, historii krakowskiego kościoła Świętego Krzyża. Z autorów, którzy w czasach współczesnych wnieśli najwięcej do naukowego poznania zakonu, jego organizacji oraz specyfiki, przywołam jedynie siostrę Klarę Antosiewicz, profeskę zakonu a zarazem zasłużoną pracownicę Archiwum i Biblioteki Kapituły Katedralnej na Wawelu. Podjęcie zatem przez pana Mateusza Zimnego studium nad tym zakonem, jako kluczowego problemu badawczego, w moim przekonaniu, jak najbardziej leżało w interesie kultury i nauki polskiej. Zakon, mimo swoich udanych początków oraz użytecznego społecznie charyzmatu, nie zdołał wprawdzie, jak już nadmieniałem, rozwinąć się szerzej na gruncie polskim, niemniej jego zakonnicy oddawali się dziełom charytatywnym, dziełom zorganizowanej opieki społecznej, co nie było bez znaczenia chociażby dla mieszkańców aglomeracji krakowskiej, wykazywali zainteresowanie nauką i nauczaniem, prowadzili duszpaństwo parafialne. Z otoczeniem łączyły ich rozmaite punkty styczności, cała gama wzajemnych oczekiwań, obowiązków i usług – od ściśle religijno-duchowych i charytatywnych począwszy, a na gospodarczych i spornych kończących się procesami sądowymi skończywszy. Poznanie zatem tego zakonu, jego misji i strategii, jego ośrodków, jego zakonników i ich kultury, jego aktywności, stanowi bez wątpienia jedną ze ścieżek do poszerzenia wiedzy o przeszłości Rzeczypospolitej w średniowieczu i czasach nowożytnych.

Struktura i warsztat naukowy rozprawy

Rozprawa, licząca ogółem 808 stron i mająca charakter studium problemowego w ujęciu monograficznym, została przedłożona w dwóch odrębnych częściach (część pierwsza s.

1-606, część druga s. 607-808), aczkolwiek przy zachowaniu paginacji ciągłej. Jej układ jest klasyczny. Część pierwszą otwiera opis bibliograficzny (s. 2-3), po którym następują: spis treści (s. 4-6), wstęp (s. 7-28), korpus merytoryczny podzielony na dziesięć rozdziałów (s. 29-596) oraz podsumowanie (s. 597--606). W części drugiej znajdują się: lista skrótów (s. 607-611), źródła archiwalne (s. 612-619), źródła drukowane (s. 620-630), cyfrowe bazy danych i danych źródłowych (s. 631), opracowania (s. 632-633), spis ilustracji (s. 664-665), spis tabel (s. 666) oraz aneksy (s. 667-808). Tytuł rozprawy odpowiada jej zawartości. Zakres chronologiczny, terytorialny i problemowy rozprawy, etapy procesu badawczego, jak również przyjęta metoda naukowa, w moim przekonaniu, nie budzą zastrzeżeń, ani nie wymagają komentarza. Wstęp został zredagowany zgodnie z założeniami metodologicznymi, przyjętymi w naukach humanistycznych. Autor jasno określił w nim cele badawcze, przekonująco uzasadnił oryginalność i użyteczność naukową podjętego tematu, a także jego cezury czasowe, rzeczowo przybliżył dotychczasowy stan badań nad przeszłością, kulturą i prozopografią zakonu, wskazując również ich wartość oraz luki, trafnie sformułował własne pytania badawcze, wskazał źródła rękopiśmienne, drukowane oraz literaturę pomocniczą, wyczerpująco zaprezentował strukturę pracy. Zestawienie bibliograficzne – materiały źródłowe oraz wykorzystana literatura dawna i najnowsza, polska i obca – daje obraz wysiłku badawczego, którego wymagała realizacja projektu naszkicowanego w trakcie seminarium, a zarazem umożliwia wgląd w specyfikę warsztatu naukowo-badawczego Autora rozprawy. Bezpośrednia i gruntowna kwerenda źródłowa została przeprowadzona w trzydziestu archiwach oraz jedenastu bibliotekach krajowych i zagranicznych. Kwerenda w innych instytucjach, jak na przykład muzeach, miała charakter sondażowy, a pozyskane w nich dane posłużyły Doktorantowi jako materiał porównawczy w postępowaniu badawczym. Układ korpusu stanowiącego warstwę merytoryczną rozprawy jest w ogólnym założeniu zasadny i w pełni obejmuje problematykę, którą zapowiedziano w tytule. Opis wydarzeń i procesów jest swobodny i klarowny, opinie formułowane są z dużą precyzją. Język jest poprawny i zrozumiały dla odbiorcy. Teksty źródłowe wprowadzono do tekstu głównej narracji umiejętnie i precyzyjnie. Aparat krytyczny proporcjonalny do przyczyny, nie przeciąża głównej narracji, ani nie dominuje nad nią. Podnieść nadto trzeba, że Doktorant poradził sobie znakomicie z językiem łacińskim, a przynajmniej tłumaczenia fragmentów źródeł wprowadzonych do tekstu głównej narracji są właściwe i adekwatne. Ujęta i analizowana całościowo zawartość rozprawy pozwala na sformułowanie wniosku, że jej Autor posiada wysokie kompetencje warsztatowe, biegłość badawczą, a także szeroką wiedzę przedmiotową i kontekstualną.

Zawartość merytoryczna rozprawy

Warstwa merytoryczna rozprawy, co już nadmieniałem, została podzielona na dziesięć rozdziałów w numeracji ciągłej. Tytuły rozdziałów brzmią następująco: 1. *Powstanie i rozwój Zakonu Ducha Świętego*; 2. *Początki obecności Zakonu Ducha Świętego w Polsce*; 3. *Dzieje klasztorów w Polsce*; 4. *Podstawy materialne działalności*; 5. *Organizacja zakonu w Polsce*; 6. *Kultura duchowa i umysłowa. Życie codzienne*; 7. *Realizacja charyzmatu zakonnego*; 8. *Zewnętrzna działalność duszpasterska*; 9. *Kontakty duchaków z instytucjami kościelnymi*; 10. *Próba reformy i upadek Zakonu w Polsce w XVIII wieku*. Rozdziały odznaczają się integralnością tematyki i formy. Proces postępowania badawczego w każdym z nich jest czytelny, nie budzi zastrzeżeń, nie wymaga też komentarza. Warstwę merytoryczną dopełniają trzy dość obszerne aneksy, pierwszy zawiera wykaz rękopisów o duchackiej proveniencji, drugi – spis inkunabułów i starodruków z dawnych bibliotek duchackich w Polsce, trzeci – wykaz polskich duchaków notowanych w źródłach od XIII do XVIII wieku.

Rozdział pierwszy (s. 29-55) omawia genezę, powstanie, zagadnienie denominacji i rozwój zakonu od jego założenia w XII wieku do kasaty w XIX wieku. Opis jest wystarczający i z mojego punktu widzenia jego zawartość nie wymaga dopowiedzeń ani uwag krytycznych. Rozdział drugi (s. 56-85) analizuje szczegółowo kwestie związane ze sprowadzeniem zakonu do Polski przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża, pochodzeniem pierwszego konwentu (Wiedeń), pierwotnym albo tymczasowym miejscem osadzenia konwentu (Prądnik), późniejszym przeniesieniem siedziby zakonnej do Krakowa i organizacją szpitala przy kościele Świętego Krzyża. Zawartość nie budzi zastrzeżeń merytorycznych, a formułowane hipotezy są wypadkową gruntownej analizy źródłowej i kontekstualnej. Rozdział trzeci (s. 86-153) i czwarty (s. 154-237), najogólniej ujmując, spina problematyka związana z klasztorami, które tworzyły polską obediencję zakonu, a zatem ich dzieje od fundacji do kasaty. Rozdział piąty (s. 238-347) zawiera efekty studium nad organizacją zakonu w Polsce, podstawami prawnymi jego funkcjonowania, formami zarządu, hierarchią urzędów, zakresem kompetencji, stanem personalnym ogólnym, liczebnością poszczególnych konwentów, mobilnością wewnątrz prowincji, a w końcu miejscem polskiej prowincji w strukturach całego zakonu. W rozdziale szóstym (s. 348-431) zamieszczono rezultaty refleksji analitycznej nad kulturą duchową i umysłową w zgromadzeniu, kwalifikacjami, proveniencją oraz kulturą osobistą zakonników, a nadto dyscypliną życia codziennego. Zawartość rozdziałów siódmego (s. 432-474) i ósmego (s. 475-534) wiążą w pewną całość zagadnienia apostolatu, czyli tematyka powiązana z realizacją szeroko

rozumianego charyzmatu zakonnego, który nie zawężał się jedynie do dzieł szpitalnictwa i opieki społecznej, ale obejmował także całą gamę inicjatyw pozaszpitalnych, jak na przykład, prowadzenie parafii, nauczanie zwyczajne i nadzwyczajne, nauczanie szkolne, bractwa i inne. W rozdziale dziewiątym (s. 535-575) zostały omówione relacje polskich duchaków ze światem zewnętrznym, a zatem papiestwem, biskupami i ich urzędami, duchowieństwem diecezjalnym, klasztorami innych zakonów, laikatem; w tym rozdziale zamieszczono również informacje o relacjach między gałęzią męską oraz gałęzią żeńską polskich duchaków. W rozdziale dziesiątym (s. 576-596), ostatnim, przedstawiono kolejne próby podejmowanych reform w zgromadzeniu, a także proces jego upadku i kasatę. W całości rozważań tego rozdziału na uwagę zasługuje analiza całego szeregu przyczyn, które doprowadziły zgromadzenie do poważnej zapaści personalnej, materialnej i kulturowej, a w konsekwencji do kasaty. Odpowiedzialnością za kasatę zgromadzenia obarcza się zwykle prymasa Michała Poniatowskiego, ale wydaje się, że samo zgromadzenie osiągnęło stan tak daleko posuniętego rozkładu, że żądana próba reformy, poza jego kasatą, byłaby nieskuteczna.

Postępowanie badawcze we wszystkich rozdziałach jest właściwe, osadzone na fundamencie źródłowym, zaś wnioski stanowią pełne i bez uproszczeń odpowiedzi na pytania postawione przy omawianiu celów podejętego studium. Wartość naukowa poznawcza i aplikacyjna materiału zawartego w rozdziałach nie budzi wątpliwości. Procesy i wydarzenia opisywane są szeroko, z uwzględnieniem szeregu czynników, a mianowicie religijno-kościelnych, kulturowych, społecznych, ekonomicznych, politycznych a nawet dyplomatycznych, które działały niczym system naczyń połączonych, warunkując aktywność zakonu ad intra i ad extra oraz jej rezultaty. Analizy są wnikliwe i przekonujące, wnioski poprawne i należycie uzasadnione, wzmocnione cytatami źródłowymi, które pozwalają na weryfikację wywodów interpretacyjnych Autora. W podsumowaniu Autor opisał znaczenie przeprowadzonej kwerendy, a także wskazał jej rezultaty oraz wartość naukową. Ważnym i cennym dopełnieniem rozprawy są jej aneksy, zwłaszcza ostatni z nich, który zawiera dane źródłowe o zakonnikach polskiej prowincji duchaków od XIII do XVIII wieku. Dzięki Doktorantowi i dokonanej przez niego pogłębionej kwerendzie otrzymaliśmy szeroki zakres informacji o blisko pięciuset zakonnikach – ich życiu, dokonaniach i kulturze, co nie jest bez znaczenia dla dalszych badań nad funkcjonowaniem zakonu, jego potencjałem, oraz wielopłaszczyznową i wieloaspektową aktywnością. Niejeden z zakonników należał przecież do uznanych twórców kultury oraz literatury, że przywołam ty tylko ks. Jakuba z Nowego Sącza (s. 384-385, 390-391), Wojciecha Bassaeusa (s. 391-394), ks. Szymona Gorycjusza (s.

394-396 czy ks. Aleksego Mszańskiego, który zasłużył sobie na epitafium w bazylice św. Pawła za Murami w Rzymie (s. 396-397).

Lektura rozprawy doktorskiej pana mgra Mateusza Zimnego nasunęła kilka pytań, które chciałbym teraz sformułować, jako punkty orientacyjne do dyskusji w czasie jej ewentualnej publicznej obrony, a mianowicie:

1. Czy omawiając genezę i początki zakonu konieczna była tak szeroka i szczegółowa analiza elementu legendarnego ?

2. Czy omawiając dość szczegółowo kontakty duchaków z instytucjami kościelnymi nie należało również odrębnie potraktować ich kontaktów z laikatem, z otoczeniem, środowiskami samorządowymi, z władzami cywilnymi, benefaktorami, etc?

3. Czy analiza zebranego materiału źródłowego pozwala zidentyfikować w jakiejś mierze przyczyny sprawcze, że zakon tak ważny dla społecznego funkcjonowania państwa nie zdołał zainteresować sobą i przekonać do swojego charyzmatu w takim stopniu, jak inne zakony ? Pomoc ludziom w potrzebie, misja i strategia szeroko rozumianej polityki społecznej zawsze stanowiła argument wystarczająco ważny, tymczasem w przypadku Duchaków nie przełożył się na ich popularność, na ilość fundacji, powołania, prestiż, etc.

4. Czy duchacy, jako zakon szpitalny, podejmowali przynajmniej w Krakowie próby leczenia klinicznego ?

4. W opisie kultury duchowej i umysłowej znalazła się informacja, że w 1701 roku uchwalono zakaz podejmowania bez zgody kapituły prowincjalnej starań o stopień naukowy doktora, co powtórzono jeszcze w 1707 roku. Jaka była rzeczywista przyczyna tej bądź co bądź nieswoistej decyzji, bo trudno przyjąć, że tym powodem była jedynie „inflacja promocji doktorskich”?

5. Jak w świetle zebranego i analizowanego materiału źródłowego przedstawia się kwestia win i kar w dziejach zakonu duchaków?

Formalna wartość rozprawy

Rozprawa pod względem formalnym prezentuje wysoki poziom, jest dobrze przygotowana edytorsko. Umiejętnie wprowadzone ilustracje i tabele doskonale koegzystują z tekstem, tworząc spójną warstwę językowo-ikoniczną. Język jest rzeczowy, poprawny, komunikatywny, terminologia naukowa adekwatna. Potknięcia rzeczowe i językowe są rzadkie, nie kładą się więc cieniem na kulturze warsztatu pracy Autora. Jako przykład zauważonych potknięć rzeczowych nadmienię tylko jedno, a mianowicie imię prepozyta

krakowskiej kongregacji kanoników regularnych laterańskich, ks. Kłoczyński, który nie nosił imienia Michał, lecz Marcin (s. 541).

Wartość naukowa rozprawy i wnioski końcowe

Rozprawa pana mgra Mateusza Zimnego zatytułowana: *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce do końca XVIII wieku*, napisana pod kierunkiem naukowym ks. prof. dra hab. Andrzeja Bruździńskiego, w moim przekonaniu, jest dziełem oryginalnym i spełnia w nadmiarze wszystkie wymogi stawiane ustawowo przed rozprawami doktorskimi. Doktorant z bardzo dobrym rezultatem zrealizował swój projekt badawczy. Przeprowadził szeroką kwerendę archiwalną, poradził sobie z formułowaniem problemów i zadań naukowych. Procedury badawcze są adekwatne do przedmiotu badań i we wszystkich rozdziałach czytelne, analizy wnikliwe i przekonujące, wnioski poprawne oraz należycie uzasadnione i udokumentowane. Potknięcia, głównie redakcyjne, są rzadkie i nie mają wpływu na walory poznawcze i aplikacyjne rozprawy. Praca znacząco poszerza wiedzę o zakonie Ducha Świętego de Saxia Polsce okresu średniowiecza i w czasach nowożytnych, dopełnia znakomicie dotychczasowe badania nad jego ośrodkiem macierzystym w Krakowie oraz ośrodkami filialnymi, wprowadzając całą gamę nowych informacji, uzupełniając wcześniejsze ustalenia o nowe dane, a także, co jest niezwykle istotne, prostując niejedną z błędnych opinii czy hipotez chybionych, zawartych w funkcjonujących na gruncie naukowym publikacjach autorskich i zbiorowych. Przykładem zupełnie nowej informacji, dotąd nieznaney w badaniach historycznych, jest m.in. odnaleziony w archiwum narodowym w Rumunii dokument wystawiony ok. 1420 roku przez Mikołaja z Cosenzy, którym mianował ks. Jakuba z Śącza, wizytatorem klasztorów duchackich w Królestwie Polskim i na Śląsku (reprodukcja, s. 145). Praca stanowi nadto oczywisty wkład w rozwój badań nad dziejami Kościoła rzymskokatolickiego i jego instytucji, a także religijności, opieki społecznej i dobroczynności zorganizowanej w Polsce przedrozbiorowej. Rozprawa opiera się na solidnych podstawach teoretycznych i wnikliwej analizie obfitego materiału źródłowego, którego ważne uzupełnienie stanowią publikacje dawne i najnowsze, polskie i obce. Polemika z innymi autorami, jeśli zachodziła potrzeba, prowadzona jest z uwzględnieniem najwyższych standardów kurtuazji akademickiej. Hipotezy są wypadkową wszechstronnej i wnikliwej analizy zachowanych fragmentów źródeł albo też wiedzy kontekstualnej. Najogólniej mówiąc, jest to dzieło, które z sukcesem wpisze się w badania nad przeszłością kraju, Kościoła rzymskokatolickiego oraz zakonów katolickich w dawnej Polsce. Klasyka bowiem łączy się w nim z dezyderatami współczesnej historiografii poświęconej przeszłości zakonów,

której cechą charakterystyczną stanowi nacisk na rozpoznanie związków łączących wspólnoty klasztorne ze światem laikatu, analizę samej społeczności klasztornej, a także wpływ tychże wspólnot na procesy kulturotwórcze i cywilizacyjne. Uważam, że ze względu na swoje walory poznawcze i aplikacyjne, użyteczność dla dalszych potencjalnych badań naukowych, a także znaczenie kulturowe dla wielu miast, w tym miasta stołecznego Krakowa, zasługuje na wyróżnienie, publikację i wprowadzenie w ogólnopolski i europejski obieg naukowy. Mając powyższe na względzie i zgodnie z ustawą o stopniach i tytułach naukowych, przedkładam Radzie Naukowej Dyscypliny Historia Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie wniosek o dopuszczenie pana mgra Mateusza Zimnego do dalszego etapu przewodu doktorskiego.

Warszawa, 24 sierpnia 2023 roku

k. prof. zw. dr hab. Kazimierz Łatak CRL